

ЗУСТРІЧ У МОСКВІ

У перекладі з англійської слово «саміт» означає вершину гори. Ще одне його значення — «найвище досягнення», а 1953 року це слово поповнило лексикон дипломатів. Коли два мужні альпіністи нарешті спромоглися підкорити Еверест, Вінстон Черчилль, виступаючи у британському парламенті, заявив про прагнення до миру «на саміті держав». Через два роки, коли словом «саміт» було названо зустріч радянських і західних лідерів у Женеві, воно стало загальноновживаним. Світ міжнародної політики гостро потребував нового терміна для позначення дипломатичних зустрічей на найвищому рівні, які стали важливою складовою частиною міжнародних відносин від 1930-х років. І слово «саміт» ідеально підійшло для цього. Попри те, що можновладці з незапам'ятних часів збиралися для обговорення відносин між державами, до появи авіаційного сполучення такі зустрічі були явищем доволі рідкісним. Поява ж авіації не тільки здійснила революцію у військовій справі, а й надзвичайно сильно вплинула на дипломатію, мета якої — недопущення військових конфліктів. Так дипломатія в буквальному значенні піднялася в небо.

Сучасна практика проведення самітів зародилась у вересні 1938 року, коли прем'єр-міністр Великої Британії Невілл Чемберлен прилетів до Німеччини, намагаючись переконати Адольфа Гітлера не нападати на Чехословаччину. У роки Другої світової війни Вінстон Черчилль, Франклін Рузвельт і Йосиф Сталін зробили свій внесок у розвиток особистої дипломатії, яка ще не мала окремої назви. У часи холодної війни практика проведення самітів (зустрічі Микити Хрущова та Джона Кеннеді, а згодом — Леоніда Брежнєва й Річарда Ніксона) сягнула апогею та привабила увагу світових ЗМІ, але увесь час СРСР ігнорував цей термін західних політиків. Улітку 1991 року, в епоху доленосних змін, які стали наслідком масштабних політичних, ідеологічних трансформацій у СРСР та за кордоном, радянська преса врешті-решт відкинула свій улюблений у минулому вислів «зустріч у верхах» і замінила його англійським словом

«саміт». Для терміна, який у наступному десятиріччі майже цілком зникне із царини міжнародних відносин, це була піррова перемога¹.

«Зустріч у верхах» (через яку радянська сторона пішла на зміни у своїй дипломатичній термінології) між сорок першим президентом США Джорджем Бушем і першим президентом Радянського Союзу Михайлом Сергійовичем Горбачовим була запланована на 30 і 31 липня 1991 року. Готувалися до саміту довго, та остаточну дату було призначено лише за кілька тижнів до зустрічі. До останньої хвилини радянські та американські експерти, не покладаючи рук, узгоджували всі дрібні деталі історичного договору, що мав бути підписаний у Москві президентами двох країн. Буш хотів, щоб усе сталося якнайскоріше. Ніхто не знав, скільки часу протримається в Кремлі Горбачов і як довго зберігатиметься сприятлива для підписання ситуація.

Перед засобами масової інформації Білий дім анонсував московську зустріч Буша й Горбачова як найперший саміт після закінчення холодної війни. Договір, який збиралися підписати на ньому президенти, мав започаткувати нову еру взаємної довіри та взаємовигідної співпраці між двома великими державами, починаючи з таких актуальних матерій, як ядерна зброя. У Договорі про скорочення СНО (стратегічних наступальних озброєнь), що через дев'ять років перемовин був нарешті підготований до підписання, ішлося про скорочення майже на 30% загального ядерного арсеналу і на 50% — радянських міжконтинентальних ракет, націлених здебільшого на США. Як впливало з договору, який мав 247 сторінок тексту й супроводжувався 700 сторінками протоколів, президенти обох країн були готові не просто приборкати гонку озброєнь, а й узятися до роззброєння².

Протистоянню двох найбільших світових держав, що почалося незабаром після Другої світової війни й ледь не призвело до ядерної катастрофи, було покладено край. А з падінням у листопаді 1989 року Берлінського муру і початком об'єднання Німеччини, прийняттям Горбачовим «доктрини Синатри» (що дало східноєвропейським сателітам Москви змогу «діяти на власний розсуд» і врешті-решт зійти з навколокремлівської орбіти) конфлікт, який лежав в основі холодної війни, був розв'язаний остаточно. Почалося виведення радянських військ зі Східної Німеччини та інших країн Східної Європи. Однак ці зміни в політичній сфері майже не стосувались ядерних арсеналів обох країн. Знаменитий російський драматург Антон Чехов якось сказав, що коли в першому акті

п'єси на стіні висить рушниця, то у другому вона має вистрілити. А дві супердержави накопичили на світовій арені більш ніж досить ядерних «рушниць». Рано чи пізно на зміну першому акту мав прийти другий, і тоді неодмінно з'явився б хтось, готовий натиснути спусковий гачок.

Ядерна зброя стала неодмінним атрибутом холодної війни, і саме їй історія завдячує і небезпечними поворотами, і тим, що обидві великі країни, які першими отримали атомну зброю, так і не перейшли межі прямого, відкритого конфлікту, адже загроза ядерного катаклізму була дуже високою. Попри наявність у центрі геополітичного протистояння розчленованої Німеччини, США, які влітку 1945 року поповнили свій арсенал атомною бомбою, не почувалися беззахисними перед кількісно більшими звичайними радянськими озброєннями в Центральній та Східній Європі, що була загарбана, а потім і підкорена комуністичним режимом Сталіна. З іншого боку, СРСР розумів, що він уразливий перед дужчим противником. Союз прискорив розроблення атомної програми, і 1949 року, не без допомоги вкрадених у США технічних секретів, країна отримала власну ядерну зброю.

У світі стало дві ядерні держави, і тоді в прогнозах на майбутнє, з урахуванням війни в Кореї, напрошувався висновок, що зіткнення двох наддержав неминуче. Кожна країна намагалася першою розробити ядерну зброю нового покоління. Так, у 1950-х роках і США, і СРСР отримали водневу бомбу — зброю, набагато потужнішу і значно менш передбачувану, ніж атомна бомба. Коли восени 1957 року СРСР вивів на орбіту супутник (що знаменувало появу ракети, здатної донести ядерний боезаряд до США), світ вийшов на новий, значно гостріший виток протистояння двох супердержав. 1953 року, після смерті Сталіна, до влади в Союзі прийшло керівництво, більше схильне до діалогу із Заходом, однак воно намагалася використати останні досягнення радянського ракетобудування (країна першою у світі запустила безпілотний супутник, а трохи згодом і пілотований космічний корабель), нерідко діяло непрогнозоване, а отже, становило ще більшу загрозу, ніж попередники.

Коли в жовтні 1962 року на Кубі були розміщені радянські ракети, країни, очолювані Хрущовим і Кеннеді, опинилися на порозі ядерної війни. На той час радянсько-американське суперництво вже охопило всю планету. Розпочалося воно з облаштування долі Східної Європи, яка потрапила в міцні обійми до СРСР, тоді поширилося на Азію, коли 1949 року в Китаї до влади прийшли комуністи, а ще за кілька років

розкололася Корея. Після розпаду Британської та Французької імперій у 1950-х роках ареною протистояння двох великих держав стала решта Азії, а також Африка, а коли по військову допомогу та моральну підтримку до Радянського Союзу звернулася Куба, яку очолив Фідель Кастро, полем битви стала також Латинська Америка.

Для розв'язання Карибської кризи, яка спалахнула в жовтні 1962 року, сторони мусили піти на компроміс: СРСР погодився забрати свої ракети з Куби, а США свої — із Туреччини. Кеннеді та Хрущов отримали гарний урок. Потрібні були конкретні кроки для зниження напруженості та загрози ядерної війни. 1963 року лідери обох країн підписали перший договір про встановлення контролю над гонкою ядерних озброєнь — Договір про часткову заборону ядерних випробувань. Вісім років перемовин, щоб узгодити документ, — більш ніж скромний початок: і все ж це був крок у потрібному напрямку. Відтоді, продовжуючи конкуренцію у глобальному вимірі й розпочинаючи локальні війни в багатьох країнах світу, від В'єтнаму до Анголи, дві супердержави постійно вели перемовини щодо скорочення своїх ядерних арсеналів, керуючись доктриною взаємного гарантованого знищення, за якою обидві країни володіли арсеналом, достатнім, щоб знищити одна одну, а отже, мусили підтримувати діалог заради недопущення такого знищення.

У травні 1972 року Ніксон прилетів до Москви, де підписав разом із Брежнєвим Договір про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-1); і з тим самим генсеком, але вже у Відні, Джиммі Картер 1979 року підписав Договір ОСО-2. Обидва договори встановлювали повний контроль над виробництвом ядерної зброї. Однак невдовзі після підписання ОСО-2, того ж 1979 року СРСР увів свої війська в Афганістан, а 1980-го Америка бойкотувала літню Олімпіаду в Москві. Наступний президент США, Рональд Рейган, поставив за мету відновити колишню міць і міжнародний авторитет Сполучених Штатів після поразки у В'єтнамі. У Радянському Союзі смерть Леоніда Брежнєва 1982 року спричинила кремлівську кризу наступності влади. Почала наростати міжнародна напруженість, загрожуючи вперше після початку 1960-х перевести холодну війну в гарячу³.

1 вересня 1983 року неподалік від острова Сахалін Радянський Союз збив південнокорейський авіалайнер, який мав на борту 269 пасажирів, серед яких був навіть чинний американський конгресмен. Влада країни рад напружено чекала, чим відповість Америка. Пізніше, наприкінці

вересня, на підмосковній базі ППО підполковник ракетних військ Станіслав Петров засік на екрані свого радару спалах, який означав: у бік Радянського Союзу пущено ракету. Дещо згодом радар показав, що в тому ж напрямку рухаються ще чотири ракети. Запідозривши збій комп'ютера, офіцер не став повідомляти вище командування про зафіксований спалах. Якби він учинив інакше, то ядерна війна між двома країнами була б як ніколи реальною. Пізніше з'ясувалося, що збій у системі дальнього сповіщення був спричинений дуже рідкісним збігом обставин: датчики супутника були засвічені промінням сонця, відбитим од висотних хмар. Петров згодом став героєм, про якого писали, що він урятував світ. Однак засмучує той факт, що запобігти глобальній катастрофі йому допомогла не віра в те, що США не зможуть першими натиснути на кнопку, а поширена серед військових доктрина, що для ефективного ядерного удару потрібна не одна й навіть не чотири, а сотні ядерних ракет, пущених одночасно. Після того випадку, що ввійшов в історію як інцидент Петрова, СРСР не перестав чекати удару у відповідь від США⁴.

У листопаді того ж року Радянський Союз сприйняв навчання Able Archer-83 («Умілий лучник-83»), які НАТО проводила в Європі, за приготування до ядерної війни. Радянські резидентури за кордоном падали з ніг у пошуках ознак майбутнього апокаліпсису. У тому самому місяці 100 мільйонів американців переглянули прем'єрний показ телефільму «Наступного дня» (*The Day After*) про мешканців міста Лоуренс, штат Канзас, по якому було завдано ядерного удару. Багато хто вважав, що після перегляду цього фільму змінилася риторика Рейгана щодо СРСР. Ще в березні 1983 року він говорив про Радянський Союз як про «імперію зла», а в січні 1984 року виголосив свою знамениту промову про Івана й Аню, де йшлося про бажання радянського й американського народів жити в мирі та злагоді.

— Уявімо на мить, — звернувся Рейган до здивованої нації в січні 1984 року, — що Іван і Аня опинилися, ну, скажімо, в залі очікування чи сховалися десь від грози та дощу, і там опинилися випадково Джим і Саллі. Мовний бар'єр у них відсутній, і вони познайомилися. Стануть вони сперечатися, чия влада краща? Чи говоритимуть про те, які в них діти і чим вони заробляють собі на життя?⁵

Утім для зміщення фокусу радянсько-американських відносин з інтересів супердержав на потреби звичайного люду самої зміни риторики

було недостатньо. І Джордж Буш розумів це як ніхто інший. У роки холодної війни він багато часу присвятив формуванню політики США щодо Радянського Союзу, нерідко обіймав посади, які передбачали найвищу міру відповідальності. Джордж Герберт Вокер Буш народився 12 червня 1924 року на північному сході країни в родині сенатора, після Перл-Гарбору, маючи сімнадцять років, вступив на службу до ВМС США, відклавши навчання в Єльському університеті до кращих часів. У дев'ятнадцять він став наймолодшим льотчиком американської морської авіації, за час війни взяв участь у 58 бойових операціях. У січні 1945 року, повернувшись із Тихого океану, Джордж одружився з дев'ятнадцятирічною Барбарою Пірс, яка подарувала йому шістьох дітей. Первісток Бушів, майбутній президент США Джордж Вокер Буш (Буш-молодший), народився 1946 року, коли Джордж-старший вивчав економіку в Єлі. Пройшовши за два з половиною роки чотирирічний курс навчання, Джордж Буш із родиною перебрався в Техас (що було досить несподівано для людини його походження та виховання) і зайнявся нафтовим бізнесом. У середині 1960-х, коли Джордж Буш вирішив піти у велику політику, він був уже мільйонером і президентом нафтової компанії, що займалася глибоководним бурінням.

Початок зовнішньополітичної кар'єри Джорджа Буша припав на перші роки розрядки в радянсько-американських відносинах. 1971 року президент Ніксон призначив 45-річного Буша — республіканця із Г'юстона, що на той час уже втратив своє місце в Конгресі, представником США в ООН. Коли в результаті Вотергейтського скандалу Ніксон подав у відставку, Буш став головним архітектором започаткованого попередником зближення Китаю та США. Чотирнадцять місяців він провів у Пекіні на посту очільника американського бюро зв'язків із Китайською Народною Республікою, допомагаючи вибудовувати альянс, спрямований насамперед проти СРСР. 1976 року Буш повернувся у Вашингтон і очолив ЦРУ, де керував таємними американськими операціями в Анголі, націленими проти підтримуваного Кубою уряду Агостіньйо Нето — першого президента Анголи. Обіймаючи пост директора Ради з міжнародних відносин (1977—1979), Буш на власні очі бачив погіршення радянсько-американських відносин в останні роки президентства Джиммі Картера.

1981 року Джордж Буш став сорок третім віцепрезидентом США. Рональд Рейган, який переміг на президентських виборах, різко посилив антирадянську риторіку. Він невпинно нарощував військовий потенціал

Америци й підносив дух нації (і в тій, і в іншій сферах були не найкращі часи після в'єтнамського фіаско та економічної кризи кінця 1970-х). Водночас Рейган не припиняв пошуків такого радянського лідера, з яким можна було б говорити про двостороннє скорочення ядерних арсеналів. Справа була непроста, бо генсеки вмирили один за одним. У листопаді 1982 року, невдовзі по тому, як Рейган виступив з ініціативою про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО), помер Леонід Брежнев. Його наступник, колишній глава КДБ Юрій Андропов, помер у лютому 1984 року. А в березні 1985 року помер наступник Андропова — Костянтин Черненко. Джордж Буш, який представляв свою країну на похоронах радянських лідерів, у 1980-х став частим гостем у Москві. В Америці він навіть примудрився заробити собі прізвисько *You die, I fly* («Ви помираєте, я прилітаю»). У березні 1985 року, під час прощання з Черненком, відбулася перша зустріч Буша з новим радянським генсеком — 54-річним Михайлом Горбачовим⁶.

У липні 1991 року Буш уперше відвідав Москву як глава виконавчої влади — 1988 року він виграв президентські вибори. Та цього разу Буш прибув не на черговий похорон, а на перемовини з повним сил та енергії радянським колегою. «За час, який минув після мого останнього візиту 1985 року, ми побачили, як руйнуються перепони в Європі, як гине світ, отруєний підозрами, — ішлося в доповіді, складеній апаратом президента для церемонії підписання нової угоди про скорочення ядерних арсеналів. — Адже Михайло Горбачов узяв на себе керівництво Радянським Союзом, започаткував чимало фундаментальних зрушень, став проводити реформи, що змінили наш світ. І тепер в Америці всі знають щонайменше два слова російською: гласність і перестройка. А тут люди з повагою ставляться до англійського слова *democracy*»⁷.

Під час московського візиту Джорджа Буша супроводжували дружина Барбара Буш, сива 66-річна жінка, та співробітники адміністрації. Зазвичай унаслідок трансатлантичного перельоту із заходу на схід у людини порушується сон і зміщується біологічний годинник: різниця в часі між Москвою та Вашингтоном — вісім годин. У польоті Буш читав документи, підготовані співробітниками до саміту, адаптуючись за відсутності сну до іншого часового поясу. Джордж і Барбара Буші приземлилися теплого московського вечора 29 липня в міжнародному аеропорту Щереметьєво, де їх зустрів віцепрезидент Геннадій Янаєв, не так давно призначений на

цю нову для СРСР посаду. Це була перша зустріч Буша та Янаєва, і за час короткого триденного візиту до СРСР американський президент відчув симпатію до цього на перший погляд скромного, невибагливого чиновника, який виконанням протокольних обов'язків і повною відстороненістю від прийняття політичних рішень, можливо, нагадав самому Бушу його не таке й далеке минуле в ролі другої людини в Білому домі при Рейгані. Коли президентський кортеж доїхав до Москви, уже темніло. «Деколи перехожі вітально махали нам, і ми ввімкнули внутрішнє освітлення салону, щоб краще було видно людей у ньому, — згадував пізніше Буш. — На вулицях стояла сутінь, і кілька разів ми махали ліхтарним стовпам, сприймаючи за людей їхні силуети, а потім від душі з цього сміялися»⁸.

Подорож темними московськими вулицями була чудовою прелюдією до майбутньої зустрічі. Сигнальні вогні американської зовнішньої політики сяяли на повну силу, надії були великі, та годі було розібрати хоч щось у тих сутінках, які огортали Радянський Союз. Після періоду вагань і сумнівів Горбачов рішуче став на шлях серйозних перетворень і радянсько-американської співпраці. Він, схоже, чимраз більше залежав від Америки стосовно політичної та фінансової підтримки. Деякі з його найближчих радників, зокрема прем'єр-міністр Валентин Павлов і глава КДБ Володимир Крючков, були цим незадоволені, явно тяжіючи до авторитаризму та не визнаючи демократичних досягнень горбачовських реформ. Ще були військові, які вважали, що Горбачов і так дозволив собі зайве, пішовши на скорочення радянської військової машини в обмін на дрібні поступки з боку Америки.

Нарешті було ще керівництво союзних республік, яке міцніло на очах. Один із таких керівників, харизматичний лідер РРФСР Борис Єльцин, мав зустрітися з Бушем у Москві. А потім президент США летів до Києва на зустріч з іншим перспективним лідером — очільником України, другої за розміром радянської республіки. Влада радянського центру переставала бути надбанням однієї людини, прерогативою самої лише Москви. Поділ владних повноважень набирав сили, і програма саміту, куди входили зустрічі з керівниками союзних республік, особливо наголошувала на цьому моменті. Буш мусив розгледіти майбутнє за декораціями радянських політичних перетворень. І він мав не одну нагоду обговорити зі своїми радниками ці питання. Настала пора формулювати власне судження щодо нової радянської дійсності. І найболіснішим питанням